

An Introduction to the Philosophy of Islamic Sociology

Asghar Eftekhari¹

¹Professor, Department of Political Science, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. eftekhariasg@gmail.com

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: May 4, 2024 Revised: June 9, 2024 Accepted: July 1, 2024 Online Published: September 6, 2025</p>	<p>Introduction Sociology operates within normative frameworks despite claims of impartiality. The dominance of secular models necessitates the production of Islamic humanities to improve governance and safeguard the Revolution's future. This requires indigenous theorizing to address theoretical weaknesses and ineffective secular policies.</p>
<p>Keywords: Interpretive School, Islam, Positivism, Secularism, Sociology.</p>	<p>Objective This research defines Islamic sociology by asking: how is society understood from an Islamic perspective?. It distinguishes this paradigm from secular models, highlighting its theoretical and practical advantages.</p>
<p>Citation: Eftekhari, A. . An Introduction to the Philosophy of Islamic Sociology <i>Jame'eh Pazhouhi (Quarterly Journal of Community Studies)</i>. 2025; 1 (1): 5-33</p>	<p>Methodology This foundational study uses a descriptive-analytical approach and documentary techniques for data collection. It focuses on characterizing Islamic sociology's essence and designing a new paradigm.</p>
<p>doi 10.22034/socr.2025.728775</p> <p>Use your device to scan and read the article online</p> 	<p>Findings Secular sociology, based on "reasons" and "causes," is insufficient due to societal complexity and human free will. Islamic sociology introduces the "foundational factor", which imbues "reasons" with "meaning" and "causes" with "power to influence". Allah is the sole "foundational factor," possessing intrinsic authenticity. This factor influences through Divine Will, Wish, Decree, and Measure, forming a comprehensive, three-dimensional analytical model.</p>
<p>Publisher: Research Institute for Islamic Culture and Thought</p>	<p>Conclusion Existing models are incomplete, neglecting the "foundational factor". Islamic sociology, rooted in Tawhid (monotheism), transforms methodological foundations. This new paradigm integrates human will and environmental conditions within divine frameworks, leading to deeper theoretical insight and greater practical effectiveness in understanding and influencing social change.</p>

Copyright © 2025 The Author(s).

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0). All rights are reserved by the Author(s). Use, distribution, and reproduction are permitted provided the original author(s) and source are credited.

Extended Abstract

1. Introduction

Sociology, as an academic discipline, has undergone significant transformations, with proposed paradigms playing a crucial role in its evolution. Despite claims of scientific neutrality and universality, critical discourses reveal that no scientific theory or school of thought, particularly within the human sciences, is entirely free from normative biases. The victory of the Islamic Revolution in Iran underscored the strategic imperative to develop Islamic human sciences. This initiative aims to enhance the societal governance model and safeguard the future of the revolution against the pervasive influence of dominant secular paradigms, whose unchecked sway risks theoretical weaknesses and ineffective policy implementation. Consequently, the central concern of this research is to delineate the essence of Islamic sociology and articulate its distinctive analytical paradigm, specifically addressing the fundamental question of how society is to be understood within the Islamic framework.

2. Research Methodology

This study is classified as fundamental research, employing a **descriptive-analytical approach**. Data collection was primarily conducted through a **documentary technique**. The research positions itself within the fourth category of Islamic sociology studies, which focuses on the "whatness" of the field and aims to propose a novel paradigm. Unlike earlier approaches that debated the possibility of Islamic sociology, or focused on its indigeneity or historical manifestations among Muslim scholars, this study seeks to establish a new philosophical foundation for understanding Islamic sociology.

3. Research Findings

The study establishes a fundamental distinction between secular and Islamic sociological paradigms. **Secular sociology primarily seeks to identify "reasons" or "causes"**. It posits that social phenomena are functions of social forces, understandable only within the web of social relationships. This approach, particularly in its positivist form, views society as a mechanical device governed by discoverable laws, often using quantitative methods. However, it is inherently limited by the **complexity of human societies and the unique characteristic of human free will**, which preclude the ability to predict or standardize social behaviors with certainty, ultimately failing to

grasp the true "why" of social transformations.

In contrast, **Islamic sociology introduces the concept of the “foundational factor”**, which is understood as the underlying force that imparts "meaning" to reasons and "efficacy" to causes. According to Islamic discourse, **“Allah” is this ultimate “foundational factor”**. The implications are profound:

- The foundational factor is definitive and inherently original, unlike any other cause or reason, possessing an exclusive "intrinsic obligation" that solely belongs to God.
- All phenomena, reasons, and causes must be analyzed and interpreted in relation to God's will.
- The paper identifies four key components of this "foundational factor" influencing social transformations:
 - **Divine Will:** Absolute certainty of occurrence, transcending conventional causes and reasons.
 - **Divine Intent:** Desires not necessarily realized yet, but intrinsically desirable, encouraging human endeavor.
 - **Divine Decree:** Divine commands or rulings that, while desired, permit human deviation (with accountability).
 - **Divine Measure:** Precise and comprehensive calculations that govern all creation, representing the true underlying systems.

The study argues that existing sociological models are incomplete due to their neglect of this "foundational factor". It further categorizes approaches to Islamic sociology into "weak" and "strong" models. The "weak" models either reduce religion to a mere social behavior or treat it as just another social force within a predominantly secular analytical framework, ultimately failing to challenge the core methodological principles of secular sociology. Conversely, the **“strong” model of Islamic sociology endeavors to understand the mechanisms through which the “foundational factor” manifests in social dynamics**. This requires analyzing the interplay of divine will, human will, social processes, and environmental conditions, acknowledging that human will is ineffective without divine will, and all social processes and environmental conditions are ultimately subservient to God's command. This model is fundamentally rooted in the principle of **“Tawhid” (monotheism)**, asserting that the understanding of God is the essential entry point for sociology.

4. Conclusion

"Islamic sociology" is presented as a transformative new paradigm that

fundamentally redefines the methodological basis of sociology. It goes beyond merely incorporating or emphasizing the role of religion in society; instead, it establishes **“Allah” as the singular “foundational factor” in existence**. This paradigm elucidates the mechanisms through which human beings and society demonstrate their obedience and subservience to divine will. Consequently, the scope of sociology expands beyond merely understanding social forces to include how these forces and the social environment respond to divine will.

The core insight is that **“Tawhid” serves as the foundational entry point for sociological inquiry**, much like it should for other scientific fields. Within this framework, human will and environmental conditions are understood within the overarching context of divine will, intent, decree, and measure. This allows for a more comprehensive identification of truly influential forces in society and their respective impacts. Such a robust Islamic sociological model offers theoretical richness and practical efficacy by acknowledging that social forces can be rendered inactive or surprisingly yield different outcomes under divine influence, and that the social environment and human agency are ultimately subject to divine command.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author’s Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

مقدمه‌ای بر فلسفه جامعه‌شناسی اسلامی

اصغر افتخاری^۱

^۱ استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. effekhariasg@gmail.com

مشخصات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۳ تاریخ بازنگری: ۲۰ خرداد ۱۴۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۰ تیر ۱۴۰۳ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۵ شهریور ۱۴۰۴	مقدمه: جامعه‌شناسی، علی‌رغم ادعای بی‌طرفی، در چارچوب‌های هنجاری خاصی عمل می‌کند. سلطه الگوهای سکولار، ضرورت تولید علوم انسانی اسلامی را برای بهبود اداره جامعه و صیانت از انقلاب، حیاتی می‌سازد. این امر نظریه‌پردازی بومی را جهت رفع ضعف‌های نظری و ناکارآمدی سیاست‌های ناشی از رویکردهای سکولار، الزامی می‌کند. هدف: این پژوهش، جامعه‌شناسی اسلامی را با تعریف الگوی شناخت جامعه از منظر اسلام، تبیین می‌کند. هدف آن، تمایز این پارادایم از الگوهای سکولار و برجسته‌سازی مزایای نظری و عملی آن است. روش‌شناسی: این پژوهش بنیادی بوده و رویکرد آن توصیفی-تحلیلی است. برای جمع‌آوری داده‌ها از تکنیک اسنادی استفاده شده و بر تبیین ماهیت جامعه‌شناسی اسلامی و طراحی پارادایمی نوین تمرکز دارد. یافته‌ها: جامعه‌شناسی سکولار، محدود به «دلایل» و «علل»، به دلیل پیچیدگی جوامع و اختیار انسان، ناکافی است. جامعه‌شناسی اسلامی، مفهوم «عامل مبنایی» را معرفی می‌کند که به «دلایل»، «معنا» و به «علل»، «توان تأثیرگذاری» می‌دهد. الله تنها «عامل مبنایی» است که اصالت ذاتی دارد. این عامل از طریق اراده، مشیت، قضا و قدر الهی تأثیر می‌گذارد و مدلی تحلیلی سه‌بعدی را شکل می‌دهد. نتیجه‌گیری: الگوهای موجود به دلیل نادیده گرفتن «عامل مبنایی» ناقص‌اند. جامعه‌شناسی اسلامی، با مدخل توحید، بنیاد روش شناختی جامعه‌شناسی را دگرگون می‌کند. این پارادایم، اراده انسانی و شرایط محیطی را در چارچوب خواست الهی فهمیده و به غنای نظری و قوت کاربردی علم در درک و تأثیرگذاری بر تحولات اجتماعی می‌انجامد.

واژگان کلیدی:

اثبات‌گرایی، اسلام، جامعه‌شناسی، سکولاریسم، مکتب تفسیری

استناد:

افتخاری، اصغر (۱۴۰۴). مقدمه‌ای بر فلسفه جامعه‌شناسی اسلامی. جامعه‌پژوهی، (۱۱)، ۳۳-۵.

doi: 10.22034/socr.2025.728775

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

مقاله

بیان مسئله: در پی شکل‌گیری و توسعه پارادایم‌های علمی، شاهد ارائه طیف متنوعی از نظریه‌ها، الگوها و راهکارها در قالب مکاتب علمی مختلف هستیم که ادعای عمومی آنها بی‌طرفی علمی و فراگیری‌شان است. جامعه‌شناسی از جمله علوم اثباتی است که در حوزه علوم انسانی بیش از سایر حوزه‌های علمی چنین ادعایی را مطرح کرده است؛ این در حالی است که پیدایش و رواج گفتمان‌های انتقادی نشان از آن دارد که هیچ نظریه یا مکتب علمی‌ای را نمی‌توان سراغ گرفت که گران بار از هنجارها نباشد. همزمان با پیروزی انقلاب اسلامی این رویکرد انتقادی اهمیت دوچندان یافته و شاهد طرح ایده تولید علوم انسانی اسلامی به عنوان هدفی راهبردی به منظور بهبود الگوی اداره جامعه و همچنین صیانت از آینده انقلاب اسلامی هستیم. بر این اساس چپستی جامعه‌شناسی اسلامی دغدغه اصلی تحقیق حاضر را شکل می‌دهد.

اهمیت: با عنایت به سلطه الگوهای سکولار در حوزه علم به صورت عام و علوم انسانی به طور خاص مشخص می‌شود که طرح دیدگاه بدیل مبتنی بر گفتمان اسلامی اهمیت نظری و راهبردی دارد. این قبیل پژوهش‌ها از آن حیث که به تولید دیدگاه‌های جدید کمک می‌کند، دارای اهمیت نظری است و از آن حیث که به تعدیل سیاست‌گذاری علم در کشور نظر دارد، دارای اهمیت راهبردی است.

ضرورت: ورود نکردن به عرصه نظریه‌پردازی انتقادی و بومی در حوزه جامعه‌شناسی، استمرار و تقویت سلطه گفتمان سکولار موجود را در پی خواهد داشت که نتیجه آن چیزی جز ضعف نظری و عدم کارآمدی سیاست‌های اجرایی نخواهد بود. بر این اساس ضرورت کاربردی نوشتار حاضر تأیید می‌شود.

سؤال‌ها: در نوشتار حاضر نگارنده این پرسش مهم را مطرح می‌کند

که الگوی شناخت جامعه در مکتب اسلام چگونه است؟ در همین ارتباط سؤال‌های فرعی زیر نیز طرح و بررسی شده‌اند:

فرضیه: نگارنده در تحقیق حاضر دو گونه جامعه‌شناسی (سکولار و اسلامی) را از یکدیگر تمییز داده و مزایای جامعه‌شناسی اسلامی را در حوزه‌های نظر و عمل بیان می‌دارد. برای این منظور بین سه مفهوم بنیادی تفکیک صورت پذیرفته است: «دلیل»، «علت» و «عامل مؤثر». درحالی‌که دو مفهوم نخست در الگوی سکولار جامعه‌شناسی مورد توجه بوده، عامل سوم معمولاً مفقود بوده و در رهیافت اسلامی است که به درون حوزه علم راه می‌یابد. آنچه نگارنده به عنوان الگوی اسلامی جامعه‌شناسی پیشنهاد نموده، طرحی جامع است که سعی در بنای شناخت و مدیریت جامعه بر پایه سه رکن «دلیل»، «علت» و «عامل مؤثر» دارد. در واقع جامعه‌شناسی اسلامی از آن حیث که دارای رویکردی سه‌بعدی است، از سایر مکاتب متمایز می‌گردد.

روش تحقیق: پژوهش حاضر از نوع بنیادی بوده و رویکرد محقق توصیفی-تحلیلی است. برای گردآوری داده‌ها از تکنیک اسنادی استفاده شده است.

۱. پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت یافتن مقوله علوم انسانی اسلامی، شاهد تحقیق و تألیف طیف متنوعی از منابع در حوزه جامعه‌شناسی اسلامی هستیم که با توجه به رویکرد و روش محققان برای تبیین و تحلیل جامعه‌شناسی اسلامی، می‌توان آنها را به سه گروه اصلی تقسیم نمود:

الف) امکان‌سنجی

دغدغه این‌گونه آثار را تبیین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری علمی به نام جامعه‌شناسی اسلامی شکل می‌دهد و اینکه آیا با توجه به این عوامل می‌توان

از وجود چنین علمی در عالم واقع سخن گفت یا خیر. در این ارتباط دورویکرد سلبی و ایجابی شکل گرفته است که هر کدام ادله معرفت‌شناختی، روشی و تحلیلی خود را برای رد یا اثبات جامعه‌شناسی اسلامی ارائه داده‌اند (ر.ک: کچوئیان، ۱۳۸۹/ فکوهی، ۱۳۸۹/ حسن، ۱۳۸۹/ جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹).

ب) بومی‌گرایی

نزد این گروه از محققان ویژگی‌های علوم انسانی به طور عام و جامعه‌شناسی به طور خاص مطرح است؛ لذا ایشان بیشتر به اصل زمینه‌وندی علوم اجتماعی توجه دارند و اینکه ساخت اجتماعی بر الگو و پارایم جامعه‌شناسی تأثیر می‌گذارد. بر این اساس جامعه‌شناسی اسلامی به عنوان یک محصول اجتماعی و نه الگویی ارزش‌محور و هنجاری مد نظر است (ر.ک: سروش، ۱۳۷۴/ لیتل، ۱۳۷۳).

ج) تجربه تاریخی

در این قبیل آثار بیشتر توصیف و تحلیل دیدگاه‌های جامعه‌شناسان مسلمان مورد نظر است؛ به عبارت دیگر جامعه‌شناسی اسلامی به جامعه‌شناسی مسلمانان تقلیل یافته و هویت تاریخی چنین رویکردی تبیین و تأیید شده است. در این خصوص می‌توان به آثاری که به صورت موردی به تحلیل نظریه اجتماعی متفکران مسلمان پرداخته‌اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۴) یا آثاری که مجموع نویسندگان مسلمان را بررسی نموده‌اند (ر.ک: آزاد ارمکی، ۱۳۷۴)، اشاره داشت.

د) ماهیت پژوهی

برای این گروه محققان، اصل ایده جامعه‌شناسی اسلامی مورد بحث نبوده و بیشتر سؤال از چیستی آن مطرح است. به همین دلیل با استفاده از روش‌های تفسیر نصوص (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۶۸) یا روش‌های تحلیلی (ر.ک: رحبی و بستان، ۱۳۸۹/ جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۳) سعی در تبیین

ماهیت این حوزه علمی و طراحی پارادایمی نوین (افتخاری، ۱۳۹۲/بستان، ۱۳۸۸) داشته‌اند.

پژوهش حاضر از حیث رویکردی متعلق به دسته چهارم مطالعات جامعه‌شناسی اسلامی است و از این حیث با سه گونه نخست متمایز است. البته از آن حیث که محقق سعی در تبیین خاستگاه فلسفی نوینی برای جامعه‌شناسی دارد، می‌توان این تحقیق را مکمل آثار موجود در گروه چهارم مطالعات جامعه‌شناسی دانست.

۲. مبانی مفهومی و نظری

با توجه به نقش محوری مفاهیم و نظریه‌ها در تبیین دیدگاه‌ها و الگوهای تحلیلی، در این قسمت مهم‌ترین مبانی بحث ارائه شده است:

الف) جامعه

جامعه را در حقوق رومی می‌توان محصول شراکت و مسئولیت‌پذیری قراردادی افراد در قلمروی معین تعریف نمود. این تلقی از قرن هجدهم میلادی به این سو دست‌خوش تحول بسیار شده و در نهایت به اجتماعی انسانی بر بنیاد اصول حقوقی معین با محوریت یک نظام سیاسی تبدیل می‌گردد (ر.ک: افتخاری، ۱۳۹۲، ص ۸۱).

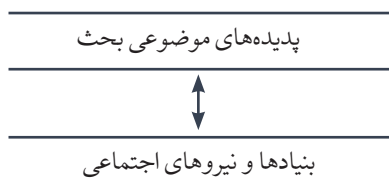
ب) جامعه‌شناسی

چنان‌که جرج زیمل (George Simmel) اظهار داشته، بنیاد «جامعه‌شناسی» را تلاش برای درک و تحلیل پدیده‌ها در «زمینه اجتماعی» (Social Context) شکل می‌دهد. از این منظر جامعه‌شناسی مبتنی بر روش خاص و متمایز از سیاست و سایر علوم مشابه است (Simmel, ۱۹۶۵, pp. ۱۵۷-۱۵۹). با توجه به تعریف ارائه‌شده، می‌توان دو مؤلفه اصلی برای درک «جامعه‌شناسی» قایل بود:

نخست: شناسایی و شناخت «جامعه انسانی» از آن حیث که عناصر آن را

به بحث می‌گذارد - مانند اعتقادات، رفتارها؛
دوم: شناسایی شبکه ارتباطات در جامعه انسانی بین پدیده‌ها (Guralink, ۱۳۵۲, p. ۱۹۸۲).

البته امروز و در پرتو توسعه مفهومی و کاربردی علم «جامعه‌شناسی» شاهد شکل‌گیری گونه‌های متفاوتی از جامعه‌شناسی - مانند جامعه‌شناسی سیاسی، جامعه‌شناسی آموزشی و پرورش، جامعه‌شناسی سلامت، جامعه‌شناسی امنیت - هستیم که همگی محصول ترکیب دو مؤلفه مفهومی مذکور در باب جامعه‌شناسی بوده، از نحوه تأثیرگذاری متقابل بنیادهای اجتماعی و پدیده‌های مختلف - سیاسی، فرهنگی و اقتصادی - سخن می‌گویند (بشیریه، ۱۳۷۴، ص ۲۳-۲۸). بر این اساس می‌توان ساخت عمومی «جامعه‌شناسی نوین» را چنین ترسیم نمود (نگاه کنید به نمودار ۱)

نمودار شماره (۱): الگوی عمومی جامعه‌شناسی سکولار

۳. نقد و بررسی جامعه‌شناسی سکولار

گفتمان حاکم بر حوزه جامعه‌شناسی همانند بسیاری از دیگر حوزه‌های علمی، گفتمان سکولار است که در مبانی و الگوی تحلیل از گفتمان اسلامی فاصله می‌گیرد؛ لذا نخست از باب موضوع‌شناسی لازم می‌آید این گفتمان تحلیل و نقد شود تا زمینه طرح گفتمان اسلامی فراهم گردد.

الف) ماهیت جامعه‌شناسی سکولار

مفروض بنیادین پارادایم سکولار جامعه‌شناسی را این اصل شکل می‌دهد که پدیده‌های اجتماعی تابعی از نیروهای اجتماعی‌اند و در شبکه روابط

اجتماعی، صرفاً قابل تحصیل و شناخت می‌باشند. «دین» اگر به عنوان نیروهای اجتماعی مطرح باشد، در این پارادایم قابل بررسی است (Hamil-ton, 1995, pp.10-12)؛ اما اگر برای آن جایگاه و نقشی فرااجتماعی قایل شویم، به طور قطع ایشان نمی‌توانند این تأثیر را تأیید کنند و از نفی نقش دین در جامعه‌شناسی سخن می‌گویند (Turner, 1983, pp.10-20). از این منظر پارادایم سکولار، دو الگوی اصلی را در حوزه جامعه‌شناسی تجربه نموده که عبارت‌اند از:

الگوی اول: جامعه‌شناسی «دلیل‌محور».

الگوی دوم: جامعه‌شناسی «علت‌محور».

«دلیل» و «علت» دو نوع متفاوت از «ارتباط» هستند که پدیده‌ها را به هم پیوند می‌دهند. درحالی‌که «علت» بیانگر نوعی ارتباط «قطعی» و «مستمر» است، دلیل معرف نوعی «همزمانی» (تقارن) است که بیشتر «چگونگی» رخداد را توضیح می‌دهد. از این منظر فلاسفه حوزه جامعه‌شناسی بین دو نوع سؤال «چرایی» و «چگونگی» تفکیک قایل و معتقدند: سؤال‌های «چگونه‌محور» ما را به دلایل رهنمون می‌کند که درنهایت از تقارن صرف پدیده‌ها حکایت دارد؛ برای مثال اگر سؤال شود «چرا یک گروه اجتماعی خاص دست به اعتراض زد؟» این گروه از جامعه‌شناسان با توجه به عواملی چون - مثلاً - گرانی کالایی خاص که موجب اعتراض شده، چنین نتیجه می‌گیرند که افزایش قیمت کالای X اعتراض جمعی را در پی داشته است؛ این در حالی است که موارد متعددی از گرانی کالاها را می‌توان سراغ گرفت که به اعتراض منتهی نشده است. بر این اساس بین این دو پدیده ارتباطی از جنس «دلیل» وجود دارد. درمقابل «علت‌ها» جنبه «قانونی» دارند که ارتباطی قطعی را بیان می‌دارد. این رابطه در منطق به این صورت تعریف شده که وجود عامل A رخداد B را حتماً در پی دارد؛ برای مثال نارضایتی از عملکرد بازیگر A منجر شده تا گروه اجتماعی خاصی دست به اعتراض بزنند. در

مثال اول در واقع فرایند گرانی کالای x زمینه و بهانه لازم برای اعتراض را فراهم کرده است و مشخص می‌شود که می‌توان دلایل را کم و زیاد نمود؛ اما اصل رخداد تا زمانی که علت آن فراهم باشد، منتفی نمی‌شود؛ بلکه صرفاً دچار تأخیر یا تعجیل و شدت یا ضعف می‌شود. ۳.

مثال‌هایی از قبیل آنچه آمد، نشان می‌دهد در حوزه جامعه‌شناسی سکولار، تحلیل‌گران در مقام نخست به «دلایل» می‌پردازند و از این طریق به تصویری از چگونگی وقوع رخداد دست می‌یابند؛ اما عمق این تحلیل‌ها اندک است و معمولاً از سوی منتقدان اثبات‌گرا با ارائه شواهد نقض، تضعیف می‌شوند (Glasner, 1977, pp.20-60). تلاش برای رفع این نقیصه، منجر به شکل‌گیری جریان اثباتی (Positivist) گردید که با گذر از دلایل و رسیدن به شبکه روابط علی، می‌کوشید تصویری کاربردی و عملیاتی از تحولات اجتماعی ارائه نماید. از دیدگاه ایشان جامعه همچون یک ماشین یا دستگاه مکانیکی می‌باشد که تابع قوانین خاص خود است. کشف این قوانین رسالت اصلی «جامعه‌شناسی» جامعه‌شناسی را شکل می‌دهد که عالمان علم‌الاجتماع با استفاده از روش‌های کمی و آماری در پی آن‌اند (Miller & etal, 2009, pp.20-30/ McBrewster & et.al, 2009, pp.80-1112).

ب) نقد برون‌گفتمانی الگوی سکولار جامعه‌شناسی

اگرچه نمی‌توان منکر این واقعیت شد که اثبات‌گرایی با نفوذ به لایه‌های زیرین پدیده‌های اجتماعی به گونه تازه‌ای از تحلیل اجتماعی دست یافته که از اعتبار به نسبت بیشتری در قیاس با رویکرد دلیل‌محور برخوردار است، اما توجه به نکات انتقادی زیر ما را به آنجا رهنمون می‌شود که یافته‌های حاصل‌آمده از این رهیافت نیز نمی‌تواند از اعتبار روش‌شناختی لازم برخوردار باشد و ضروری است در پی دستیابی به الگوهای روش‌شناختی بدیل دیگری باشیم که رویکرد اسلامی از جمله مهم‌ترین آنهاست. عمده‌ترین ملاحظات

انتقادی به رویکرد علت‌محور عبارت‌اند از:

اول: پیچیدگی ساخت جوامع انسانی و تعدد و تنوع مؤلفه‌های دخیل در شکل‌گیری رفتارهای اجتماعی مانع از آن می‌شود که بتوان به روشی اثباتی نسبت به شناسایی تمامی مؤلفه‌ها و تعیین وضعیت آنها برای تحلیل تحولات جامعه اقدام نمود؛ به عبارت دیگر جامعه انسانی را نمی‌توان همچون یک دستگاه مکانیکی تصور و تصویر نمود (Tail & Richardson, 2010, chp.1).

دوم: «تغییر رفتار» به مثابه وجود ویژگی منحصر به فرد جوامع انسانی که ناشی از «مختاربودن» انسان است، مانع از آن می‌شود که بتوان رفتاری مشخص و واحد را برای جوامع گمانه‌زنی نمود؛ به عبارت دیگر «انسان» به دلیل داشتن «اختیار» و «اراده» می‌تواند حقایق را کتمان و نسبت به تصویرسازی مجازی یا بیان گزاره‌های کاذب اقدام نماید و اینها از جمله پدیده‌هایی هستند که قانون‌مند نمودن تحولات اجتماعی را اگر نگوئیم غیرممکن، حداقل دشوار می‌کند (bid, chp.3).

ملاحظات از این قبیل دلالت بر آن دارد که روش سکولار در بهترین حالت از درک حقیقت جامعه انسانی و «چرایی» تحولات آن ناتوان است و آنچه تا کنون تحصیل و ارائه نموده، برداشتی مختصر و صوری از «اجتماع» است که می‌طلبد با تمسک به روش‌های جایگزین نواقص آن برطرف شوند و درنهایت روش‌های انسانی‌تری - تا اثباتی - مبنای شناخت و تجویز قرار گیرند. چنین به نظر می‌رسد که روش اسلامی قابلیت آن را دارد ضمن توجه به دو عامل مهم «دلیل» و «علت»، زوایای تازه‌ای از شناخت علمی را با طرح مفهوم محوری «عامل مؤثر» مطرح نماید.

۴. بنیاد نظری جامعه‌شناسی اسلامی

از منظر اسلامی «دلایل» و «علت‌ها» برای ارائه تبیین و تجویزی مناسب از

پدیده‌های اجتماعی کافی نیستند و لازم می‌آید عالم علوم اجتماعی به لایه‌ای دیگر - که نسبت به دو لایه مذکور مبنایی‌تر است - نفوذ نماید. از این سطح جدید تحلیل با عنوان «عامل مبنایی» یاد می‌شود. مطابق این رویکرد، دلایل و علل تابعی از «عامل مبنایی» ارزیابی می‌شوند. بر این اساس وظیفه جامعه‌شناس به درک دلایل و علل منحصر نیست و جامعه‌شناسی جامع در گرو نفوذ به ورای علل و درک «عامل مبنایی» است. به منظور درک این گفتمان جدید، در ابتدا، به کالبدشکافی «عامل مبنایی» می‌پردازیم و سپس الگوی اسلامی جامعه‌شناسی را تبیین می‌کنیم.

الف) کالبدشکافی «عامل مبنایی»

مفهوم «عامل مبنایی» (مؤثر ذاتی) در گفتمان اسلامی متفاوت از «دلیل» و «علت» بوده، دلالت بر نسبت خاصی از ارتباط بین دو یا چند عامل دارد که مهم‌ترین شاخصه‌های آن عبارت‌ند از:

اول: «عامل مبنایی» قطعی است و از «تحقق» یا «عدم تحقق» رخدادی معین حکایت دارد. «عامل مبنایی» از این حیث به طور مشخص از «دلیل» متمایز می‌شود. چنان‌که بیان شد، در «دلیل» عنصر شناختی «التزام» وجود ندارد؛ بدین معنا که با تغییر دلایل، هیچ الزامی به تغییر رفتارها و نتایج وجود ندارد؛ حال آنکه «علت» و «عامل مبنایی» حاوی «الزام» بوده، با کوچک‌ترین تغییر در آنها، نتایج و رفتارها تغییر می‌کنند؛ به عبارت دیگر از این حیث «عامل مبنایی» از «دلیل» متفاوت ولی با «علت» شبیه است. دوم: «عامل مبنایی» دارای اصالت ذاتی است.

عنصر «الزام» در مقام عمل به دو صورت متفاوت پدید می‌آید:

نخست: «الزام عرضی» که از ناحیه قدرت خارجی حاصل می‌آید.

دوم: «الزام ذاتی» که به صورت استقلالی و از ناحیه کانون قدرت فعال «تولید» می‌شود.

برای مثال سوختن چیزی توسط آتش، در گفتمان سکولار در قالب

رابطه‌ای «علی» تفسیر می‌شود؛ اما در گفتمان اسلامی سؤالی جدید مطرح می‌گردد و آن هم اینک: «سوزندگی آتش از کجاست؟». به عبارت دیگر چه قدرت دیگری است که به آتش «توان سوزاندن» می‌دهد؟ اگر تصور شود که «سوزاندن» ذاتی آتش است، «آتش» به «عامل مبنایی» تعریف می‌شود که موضوع گفتمان‌های سکولار است. اما اگر «سوزندگی» عرضی برای آتش دانسته شود، کانون مولد «سوزندگی» به عنوان «عامل مبنایی» تعریف می‌گردد. از این منظر هیچ بازیگر و قدرتی را در گستره هستی نمی‌توان سراغ گرفت که دارای «الزام ذاتی» باشد و تنها «خداوند متعال» از این ویژگی انحصاری برخوردار است. به همین دلیل فلاسفه‌ای از قبیل صدرالمثلهین مجموعه صفات و اسمای الهی را برای خداوند متعال از نوع «ضرورت ازلیه» می‌دانند؛ یعنی هیچ‌گونه قیدی برای آنها اصولاً نمی‌توان متصور بود (ابراهیمی دینایی، ۱۳۸۶، ص ۸۲-۸۰). با این ویژگی، «عامل مبنایی» از «علت» متمایز می‌شود؛ چراکه هیچ علتی وجود ندارد که دارای اعتبار ذاتی باشد. این معنای واقعی «توحید» است که در گستره بحث حاضر دربردارنده چند گزاره راهبردی به شرح زیر می‌باشد:

گزاره اول: «عامل مبنایی» صرفاً خداوند متعال بوده و تمامی پدیده‌ها باید در ارتباط با خواست الهی، تحلیل و معنا شوند». خداوند متعال در سوره مبارکه شورا بر این ملاحظه بنیادین تصریح دارد؛ آنجاکه در مقام معرفی خود تأکید می‌کند که «مشابهی مانند خداوند، هیچ چیزی نیست». در واقع خداوند به صرف نفی شبیهی برای الله بسنده ننموده و نفی را متوجه «شبیه الله» می‌نماید؛ بدین معنا که با چند واسطه هم نمی‌توان برای «الله» نمونه‌ای سراغ گرفت:

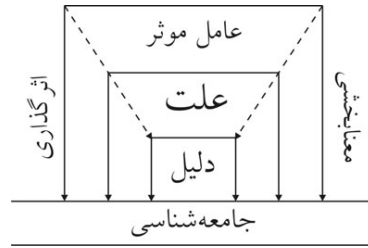
فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ: خداوند شکافنده آسمان و زمین است. او از جنس خودتان برای شما ازواجی قرار داد و چارپایان را نیز

به صورت جفت خلق نمود تا از این طریق زیادی نسل بیابید. هیچ چیزی شبیه مانند خدا نیست و او شنوا و بیناست (شوری: ۱۱).
گزاره دوم: «عامل مبنایی» به «دلایل» و «علل» معنا می‌بخشد و از این حیث بر «علل» و «دلایل» مقدم است.

در سوره مبارکه انبیا و در مقام بیان داستان حضرت ابراهیم (ع) خداوند متعال برتری «عامل مبنایی» را به صراحت بیان می‌دارد؛ آنجاکه سوزندگی آتش را به فرمان الهی می‌داند:

قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ: «گفتند: ابراهیم را بسوزانید و خدایگانتان را یاری نمایید اگر اهل یاری آنها هستید. ما به آتش گفتیم: ای آتش بر ابراهیم سرد و سلام باش.»

این معنا در آیات متعددی مورد توجه قرار گرفته و در ارتباط با شأن «خالقیت الهی» تفسیر شده است که از آن جمله می‌توان به این آیات شریفه استناد نمود: خداوند متعال اعتبار قوانین را به خود منسوب داشته است و بدین وسیله تمامی دلایل و علل را به نوعی با «خواست الهی» مرتبط کرده است؛ برای مثال «آب» را ابزاری در خدمت خداوند جهت «زنده نگاه داشتن تمامی موجودات» خوانده (انبیا: ۳۰) یا تولید آرامش از ناحیه خواب را به اراده الهی مرتبط کرده (نبأ: ۹) یا رویش گیاهان را به کمک آب به «فعل الهی» منوط کرده است (نبأ: ۹) یا روشن بودن خورشید را موضوع امر الهی دانسته است (نبأ: ۱۳). با عنایت به آیتی از این قبیل مشخص می‌شود که «عامل مبنایی» در قیاس با «علل» و «دلایل» از اصالت برخوردار است (نگاه کنید به نمودار ۲). رسالت جامعه‌شناسان نه صرفاً دستیابی به «دلایل» یا نفوذ به سطح «علل» بلکه افزون بر آن درک جایگاه و نحوه ارتباط دلایل و علل اجتماعی با «عامل مبنایی» است. در این صورت «دلایل» معنا می‌یابند و «علل» تأثیرگذار می‌گردند.

نمودار شماره (۲): الگوی عمومی جامعه‌شناسی اسلامی

خلاصه کلام آنکه «عامل مبنایی» در حوزه جامعه‌شناسی چند امکان مهم را میسر می‌کند:

اول: با شناخت «عامل مبنایی» امکان آن فراهم می‌شود تا «معنای» دلایل و علل برای جامعه‌شناس آشکار گردد.

دوم: با درک نقش «عامل مبنایی» در شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی، امکان آن فراهم می‌شود تا ساز کار تغییر و تحولات اجتماعی برای جامعه‌شناس آشکار و تجویزهای راهبردی به صورت مؤثرتر و هزینه کمتر ارائه گردد.

این دو امکان، جامعه‌شناسی اسلامی را از الگوی سکولار متمایز کرده، دلیل برتری آن به شمار می‌آید.

ب) مؤلفه‌های «عامل مبنایی»

با توجه به نقش بی‌بدیل «خداوند» در تکوین، ظهور و توسعه تحولات اجتماعی و با عنایت به اهمیت درک نحوه تأثیرپذیری «جامعه» از «خواست الهی» در مقام تفسیر، تحلیل یا تجویز جامعه‌شناسی لازم می‌آید گونه‌های متفاوت «خواست الهی» را به عنوان «عامل مبنایی» در نظام هستی، مستند به قرآن کریم شناسایی و بیان کنیم که عبارت‌اند از:

اول: اراده الهی

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ: همانا امر الهی چنان است که چون به چیزی تعلق گیرد، خداوند به او گوید باش، پس [بی‌درنگ]

باشد.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، موضوع اراده الهی از قطعیت تام برخوردار است و بین «امر الهی» و «وقوع خارجی» آن فاصله‌ای وجود ندارد و هیچ‌گونه مانع یا احتمال یا اختیاری اصولاً معنا ندارد. بنابراین پدیده‌هایی که موضوع «اراده الهی» قرار می‌گیرند، در ورای دلایل و علل عمل می‌کنند و به امر الهی محقق می‌شوند؛ به عبارت دیگر تحقق اراده الهی می‌تواند هم از طریق دلایل و علل باشد و هم در غیر از مجاری مذکور؛ بدین معنا که امر الهی تابع ضوابط متعارف نیست؛ چنان‌که امام خمینی (ره) در تفسیر آیه شریفه «وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتْ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» (انفال: ۱۷) بر این معنا تأکید می‌کند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۲-۱۸۳).

دوم: مشیت الهی

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ: بگو من بر ضرر یا سود خودم توانا نیستم، مگر آنچه را که خدا خواهد. برای هر امتی اجلی است که چون رسد، نه ساعتی دیرتر و نه زودتر خواهد شد (یونس: ۴۹).

«مشیت» دلالت بر آن دسته از خواسته‌های الهی دارد که موضوع «اراده» واقع نشده‌اند و به همین دلیل در عالم خارج شاهد تحقق عینی آنها نیستیم؛ اما مطلوبیت ذاتی آنها بهترین دلیل است تا بازیگران در سمت وسوی تحقق آنها تلاش کنند و گام بردارند. این تلاش از ناحیه الهی تأیید شده و به همین دلیل مؤثر و مطلوب ارزیابی می‌گردد (عبدالباقی، ۱۳۸۴، ص ۵-۴۹۶).

سوم: قضای الهی

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا: و آن هنگام که قضای الهی یا رسول او بر موضوعی تعلق گرفت، هیچ مرد یا زن مؤمنی را نشاید که در مقابل امر ایشان برای خود قایل به اختیار و حق انتخاب شوند

و هر آن کس که معصیت خدا و یا رسولش را نماید، بداند که به تحقیق دچار گمراهی‌ای بس عمیق و آشکار شده است (احزاب: ۳۶).
«قضای الهی» اوامر و احکامی را شامل می‌شود که مطلوب الهی است؛ اما به صورت اراده الهی مطرح نشده‌اند (عبدالباقی، ۱۳۸۴، ص ۶۷۰-۶۷۱).
از آن حیث که این موضوعات از صرف «خواست» خارج شده و موضوع حکم واقع شده‌اند، متمایز از «مشیت الهی» اند؛ ولی از سوی دیگر قطعیت ناشی از اراده الهی را ندارند و لذا امکان تخلف مردمان از آنها می‌رود که البته مورد مؤاخذه قرار خواهند گرفت.

چهارم: قدر الهی

الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا: خداوند کسی است که ملک آسمان‌ها و زمین از آن اوست و او کسی را به فرزندی نگرفته است و هیچ شریکی نیز برای او در ملکش نیست و او همه چیز را خلق کرد. پس آن را به حساب کامل و دقیق مقدر و اندازه‌شده قرار داد (فرقان: ۲).

«تقدیر» حکایت از محاسباتی دقیق، صحیح، ریز و همه‌جانبه دارد که در کل آفرینش لحاظ شده است. از این حیث «تقدیر الهی» بیان‌گر نظامی جامع است که تمام هستی را فرا گرفته و بخشی اندک از آن برای انسان کشف شده و حجم بالایی از آن پنهان می‌باشد. «تقدیرها» نظام‌های واقعی‌اند و تأثیرات به صورت واقعی از آنها تأثیر می‌پذیرند (عبدالباقی، ۱۳۸۴، ص ۶۶۰-۶۶۱).
مجموع مؤلفه‌های چهارگانه بالا حکایت از آن دارد که تحولات اجتماعی را نمی‌توان به نحو جامع و کاملی فهم نمود، مگر آنکه از سطح دلایل و علل فراتر رفته و به «عامل مبنایی» که به چهارگونه متفاوت تأثیر می‌گذارد، دست بیاییم.

۵. گونه‌شناسی جامعه‌شناسی اسلامی

بررسی رویکردهای مختلف به جامعه‌شناسی اسلامی، در میان پژوهشگران مسلمان، مبین وجود گونه‌های متفاوتی از جامعه‌شناسی اسلامی است که پژوهشگر آنها را با توجه به الگوی پیشنهادی به صورت زیر دسته‌بندی و معرفی می‌کند:

الف) الگوی ضعیف جامعه‌شناسی اسلامی

در الگوی ضعیف از جامعه‌شناسی، مؤلفه‌های دینی در حد مؤلفه‌های متعارف اجتماعی دارای نقش و تأثیرند؛ به عبارت دیگر از منظر این جامعه‌شناسان، دین حداکثر می‌تواند دو نقش مهم را ایفا نماید که متناسب با آنها دو مکتب اصلی جامعه‌شناسی دینی نیز شکل گرفته‌اند که عبارت‌اند از:

۱) دین به مثابه رفتار اجتماعی

منظور از «رفتار اجتماعی» (Social Behaviour) مجموعه‌ای از اقدام‌هاست که دلالت بر وجوه انگیزه یا اهداف خاصی نزد عامل آن رفتار دارد (Weber, ۱۳۷۸: ۵ - ۲۰). بر این اساس «دینی‌شدن» جامعه‌شناسی به معنای پذیرش «معنا» برای رفتارهای دینی است. این دسته جامعه‌شناسان با تأکید بر معناداربودن رفتارهای دینی، خود را از آن دسته جامعه‌شناسان سکولار که قایل به «بی‌معنایی» رفتارهای دینی و انحصار آنها به اغراض اخروی صرف‌اند، متمایز می‌کنند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰، ص ۱۵۳ - ۱۶۰ / نجفی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۵ - ۱۹۸). اگرچه رویکرد اسلامی جامعه‌شناسان مذکور از حیث مصداقی با رویکرد جامعه‌شناسی سکولار متفاوت است، از نظر «روش‌شناسی» یکسان بوده و شاهد بازخوانی معنای رفتارهای دینی در قالب اصول و ضوابط عرفی می‌باشیم؛ برای مثال تقلیل دین به «اعتماد» با به «اصلاح شبکه روابط اجتماعی» یا مقولاتی از این قبیل که در نهایت

دلالت‌های فردی- اجتماعی‌ای برای دین اظهار می‌دارد، اگرچه صبغه‌ای دینی به تحلیل‌های اجتماعی می‌دهد، نمی‌توان منکر این واقعیت شد که «دین» را در چارچوب «ضوابط و منافع اجتماعی» بازخوانی می‌نماید و از این حیث دین تابع «ضوابط اجتماعی» - و نه بالعکس - می‌باشد. ضعف این الگوی جامعه‌شناسی نیز از همین ناحیه استنتاج می‌شود. به عبارت دیگر چنین رویکرد دینی‌ای، اصول و مبانی جامعه‌شناسی سکولار را نقد و اصلاح نمی‌کند و فقط موضوعات آن را دست‌خوش تحول می‌کند. به همین دلیل است که نگارنده از این رهیافت به «عرفی‌سازی دین» در عرصه جامعه‌شناسی تعبیر می‌کند؛ یعنی «دین» را در حد استانداردهای اجتماعی فرومی‌کاهد.

در مقام ارزیابی این الگو می‌توان چنین اظهار داشت که: اگرچه اعتباربخشی به دین در سطح موضوعات اجتماعی درخور توجه است، در قیاس با ظرفیت و ماهیت دین اسلام نمی‌تواند مقبول و مورد تأیید باشد. «اسلام» به دلیل نقش‌سازنده، محوری و بی‌بدیلی که برای «امر مقدس» در حیات اجتماعی - و افزون بر آن در کل هستی - قایل است، نمی‌تواند مرجعیت هیچ‌گونه ساختی را بر «اراده الهی» تأیید نماید. بنابراین این الگو دارای صبغه دینی است، اما از تأیید و اعتبار دینی - در اینجا اسلامی - برخوردار نیست. مجموع نظریه‌پردازانی که از «دین» به مثابه «دلیل اجتماعی» یاد می‌کنند که صرفاً از طریق تفهّم قابل درک بوده و از همین طریق با تحولات اجتماعی در ارتباط است، در این دسته جای می‌گیرند.

۲) دین به مثابه نیروی اجتماعی

از منظر این گروه از جامعه‌شناسان، ملاحظات دینی صرفاً پدیده‌های اجتماعی‌ای به شمار نمی‌آیند که می‌توان جهت شناخت اجتماعی آنها اقدام نمود؛ بلکه افزون بر آن «دین» دارای توان و انگیزه‌ای منحصر به فرد است که می‌تواند در شکل‌گیری و نوع ظهور تحولات اجتماعی دخیل باشد. به

عبارت دیگر «ارزیابی اجتماعی دین» تمام «جامعه‌شناسی دینی» را شکل نمی‌دهد، بلکه بحث از «ظهور اجتماعی دین» به مراتب مهم‌تر است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۱، ص ۲۱۶-۳۸). با این تفسیر جامعه‌شناسی اسلامی عبارت خواهد بود از تأمل درباره نحوه مداخله دین در رفتارها و تحولات اجتماعی که می‌تواند در سطوح متفاوتی از فردی و شخصی گرفته تا سطوح جمعی و ملی را شامل شود.

با مراجعه به آثار این دسته جامعه‌شناسان مشخص می‌شود که غرض ایشان از جامعه‌شناسی اسلامی اگرچه غنی‌تر و غلیظ‌تر از آن چیزی است که جریان نخست مطرح کرده بودند - و به طرح مباحث مهمی چون نقش سیاسی و اجتماعی دین، نقش دین در ایجاد و تقویت وفاق ملی، نقش دین در اصلاح و ارتقای تربیت اجتماعی و جامعه‌پذیری سیاسی منتهی شده - اما درنهایت از یک نقیصه مهم روش‌شناختی رنج می‌برد و آن هم اینک: این گروه از جامعه‌شناسان الگوی تحلیلی مسلط سکولار را مبنا قرار داده و صرفاً دین را به آن - و در حد یک بازیگر اجتماعی - افزوده‌اند؛ به عبارت دیگر شاهد بازخوانی جامعه‌شناختی دین - و نه شکل‌گیری جامعه‌شناسی دینی - هستیم. به همین دلیل است که قواعد جامعه‌شناسی بر «دین» حاکم بوده و تصویر ارائه‌شده از دین همچنان - از نظر روشی - سکولار است نگارنده نیز در تقسیم‌بندی حاضر، آن را در زمره الگوهای ضعیف از جامعه‌شناسی اسلامی آورده است.

ب) الگوی قوی جامعه‌شناسی اسلامی

مبانی روش‌شناختی این الگو از آنچه در الگوی پیشین آمد، متفاوت بوده و به طور مشخص عبارت است از تلاش برای شناخت ساز کارهای ظهور «عامل مبنایی» در عرصه تحولات اجتماعی. به عبارت دیگر جامعه‌شناس در این الگو به لایه زیرین «علل» نفوذ می‌کند و می‌کوشد درک نماید که چگونه معانی اجتماعی و عوامل اجتماعی شکل می‌گیرند و فعال می‌شوند.

برای این منظور شناخت و تحلیل نحوه عملکرد اراده الهی، مشیت الهی، قضا و قدر الهی در سطح جامعه ضرورت تام می‌یابد و جامعه‌شناس تلاش می‌کند رفتارها و علل اجتماعی نادیده انگاشته نشوند، بلکه اصالت و اعتبار آنها در نسبت با عوامل محوری‌ای به نام «الله» سنجیده و ارزیابی می‌گردد (نصر، ۱۳۷۱). مبنای فلسفی این روش به اصل «ولایت الهی» باز می‌گردد که در تمامی شؤون حیات - اعم از انسانی و غیر آن - جریان دارد و به طور طبیعی جامعه‌شناسی نیز از آن متأثر است (ر.ک: موسوی خمینی، [بی‌تا]/مطهری، ۱۳۷۰). علت اینکه چرا این الگو به وصف «قوی» معرفی شده نیز به دلیل همین ویژگی انحصاری است که در آن دلایل و علل اجتماعی در رابطه با خواسته الهی فهم و معنا می‌شود. در واقع جامعه‌شناسی اسلامی به شکل طولی بین خواسته الهی، اراده انسانی، فرایندهای اجتماعی و شرایط و مقتضیات جمع نموده و بر این باور مهم روش‌شناسی استوار گشته است: (ر.ک: مطهری، ۱۳۵۷/ همو، [بی‌تا]).

اول: اراده انسانی بدون توجه به اراده الهی مؤثر نیست و نمی‌تواند منشأ اثر در عالم خارج باشد.

دوم: تمام فرایندهای اجتماعی، به فرمان الهی در حال شکل‌گیری و فعالیت‌اند؛ لذا شناخت سنن الهی رمز ورود به حوزه درک فرایندهای اجتماعی و گمانه‌زنی از میزان تأثیر و آینده آنهاست.

سوم: شرایط و مقتضیات که توسط مؤلفه‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری محیط انسانی شکل می‌گیرند، سر به فرمان الهی دارند؛ لذا شناخت و ایجاد تغییر و تحول در آن، بدون درک رابطه آنها با الله مسیر نیست.

ملاحظات بالا که مستند به تحلیل روش‌شناختی ارائه‌شده از رویکرد اسلامی به مقوله شناخت (حسینی بهشتی، ۱۳۷۸) استنتاج شده‌اند، ما را به آنجا رهنمون می‌شوند که «مدخل جامعه‌شناسی» اصولاً توحید و خداشناسی است. آنچه تاکنون به جامعه‌شناسی آسیب زده و ناکارآمد ساخته نیز ناظر

بر پایه همین نقیصه می‌باشد؛ بدین معنا که هم «جامعه‌شناسی سکولار» به دلیل حذف این مدخل اصلی و هم «جامعه‌شناسی اسلامی ضعیف» به دلیل تحدید ماهیت توحیدی جامعه‌شناسی نتوانسته‌اند تصویری واقع‌بینانه از این رشته مهم علمی ارائه نمایند و در نتیجه شاهد عدم کارآمدی این رشته در حوزه جوامع اسلامی بوده‌ایم.

خلاصه کلام آنکه اگر جامعه‌شناسی را علمی بدانیم که متولی شناخت نیروهای تأثیرگذار بر تحولات اجتماعی و مدیریت آنها به جهت تأمین منافع جمعی است، می‌توان ادعا نمود که الگوهای جاری به دلیل نادیده‌انگاشتن نقش مقوله «عامل مبنایی» و توجه صرف به «دلایل اجتماعی» یا حداکثر «علل اجتماعی»، ناقص بوده‌اند و همین نقصان آنها را ناکارآمد کرده است. برای بنای جامعه‌شناسی اسلامی لازم است موضوع مهم «توحید» مورد توجه قرار گیرد و در پرتو آن انسان‌شناسی، هستی‌شناسی و در نهایت جامعه‌شناسی بازتولید گردند. در آن صورت خواهد بود که شاهد وسعت دید و عمق بخشی به بینش اجتماعی جامعه‌شناسان مسلمان خواهیم بود؛ ویژگی‌ای که به آنها امکان ارائه شناختی جامع‌تر و تأثیرگذاری بیشتر در تحولات اجتماعی را می‌دهد؛ به عبارت دیگر اسلامی‌شدن جامعه‌شناسی، غنای نظری و قوت کاربردی آن را در پی خواهد داشت.

۶. نتیجه‌گیری

«جامعه‌شناسی اسلامی» به عنوان یک پارادایم جدید در حوزه جامعه‌شناسی صرفاً به دنبال مطرح کردن موضوع دین در حوزه شناخت جامعه یا بزرگ‌نمودن نقش عامل دین نیست - دو تصویری که معمولاً توسط جامعه‌شناسان دین ارائه می‌شود - بلکه افزون بر آن، بنیاد روش شناختی جامعه‌شناسی را دچار دگرگونی می‌کند و با معرفی «الله» به عنوان تنها «عامل مبنایی» در هستی، از «ساز کارهایی» سخن می‌گوید که «انسان» و

«جامعه» از آن طریق تبعیت و فرمان‌بری خود را از خواست الهی به نمایش می‌گذارند. بر این اساس تعریف جامعه‌شناسی به صرف شناخت نیروهای اجتماعی و نحوه عاملیت آنها منجر نمی‌شوند؛ بلکه مهم‌تر از آن به نحوه واکنش نیروهای اجتماعی و محیط اجتماعی به خواست الهی نیز توجه دارد. حتی می‌توان چنین اظهار داشت که مدخل جامعه‌شناسی اصولاً «توحید» است - چنان‌که در سایر حوزه‌های علمی نیز باید این اصل مورد توجه قرار گیرد. در این صورت خواهد بود که پارادایم تازه‌ای از جامعه‌شناسی شکل می‌گیرد که در آن اراده انسانی و شرایط محیطی در چارچوب اراده، مشیت، قضا و قدر الهی معنا و فهم شده و مشخص می‌گردد نیروهای واقعی مؤثر در جامعه کدام‌اند و میزان تأثیر هر یک چه قدر است. این الگوی جامعه‌شناسی به حقایقی از قبیل موارد زیر توجه می‌شود:

۱. نیروهای اجتماعی تحت تأثیر الهی می‌توانند غیرفعال و در عین قوت ظاهری تضعیف یا مغلوب گردند.

۲. نیروهای اجتماعی می‌توانند نتایج و پیامدهای متفاوتی داشته باشند و در عین ناباوری - و تحت تأثیر اراده الهی - در نهایت نتایج مثبت یا منفی‌ای را متفاوت با آنچه گمان زده می‌شد، به جای گذارند.

۳. محیط اجتماعی می‌تواند به امر الهی در قالب اشکال گوناگون فعال شود و از این طریق تحول و تغییر اجتماعی‌ای را خنثا یا تقویت نماید.

۴. انسان به مثابه عنصر فعال حوزه جامعه‌شناسی، تابعی از اراده الهی بوده و هر آن‌امکان صعود یا سقوط او وجود دارد که در هر حال سطحی و میزانی از نیروی اجتماعی را تولید و در نهایت تحولی متفاوت را راهبری می‌کند یا رقم می‌زند.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در الگوی اسلامی قوی، همچنان دلایل و علل اجتماعی مد نظرند؛ اما این توجه به شکل استقلالی نبوده، بلکه تابعی از خواست الهی است. بنابراین هیچ‌یک از این دو، بدون توجه به عامل مؤثر اصلی معنا و مفهوم کاملی ندارند.

پی‌نوشت‌ها

۱. سلیمان بلخی در کتاب الاشباه و النظائر فی القرآن الکریم مصداق «آگاهی» را آیه شریفه ۱۲۵ سوره مبارکه طه ذکر می‌نماید (وَقَدْ كُنْتَ بَصِيرًا)؛ حال آنکه دلالت آیه به نظر نگارنده متفاوت با برداشت مؤلف کتاب است. به عبارت دیگر آیه شریفه مذکور بنا به سیاق آیات سوره مبارکه طه دلالت بر کوری دارد و اینکه گروهی از افراد کور محشور می‌شوند و سپس چون اعتراض نمایند که چرا «کور» محشور شده‌اند حال آنکه در دنیا کور نبوده‌اند، خداوند پاسخ دهد که ملائک کوری یا بینایی نه وضعیت صوری ایشان در دنیا بلکه نحوه مواجهه آنها با آیات الهی است. پس چه بسا افرادی در دنیا نابینا بوده‌اند، ولی در آخرت «بینا» محشور شوند و بالعکس. با این تفسیر مؤلف، مثال‌های سلیمان بلخی را اصلاح نموده است.

۲. پارادایم یا الگوی سرمشق عبارت است از آمیزه‌ای از باورهای کلی فلسفی و علمی «ارزش‌ها، روش‌ها و قواعدی که اعضای یک یا چند جامعه علمی در آن اشتراک دارند». به عبارت دیگر مدل و الگوی عام طرح مسائل علمی و جست‌وجوی راه‌حل آنها در علوم مختلف (کوهن، ۱۳۸۳، ص ۹۴).

۳. تفکیک بین دلیل و علت در علوم اجتماعی از اهمیت بسیاری برخوردار است و به همین دلیل گرایش‌های مختلف در حوزه جامعه‌شناسی و حتی رشته‌های متفاوت علمی در حوزه علوم اجتماعی از این تفکیک تأثیر زیادی پذیرفته است (برای مطالعه بیشتر در این زمینه، رک: سروش، ۱۳۷۴).

۴. از جمله موضوعات مهم در حوزه دانش و علم که مورد توجه فلاسفه علم قرار گرفته، می‌توان به رابطه بین دانش و ارزش اشاره کرد که در مجموع سه مکتب اصلی را پدید آورده است: نخست اینکه نگرش‌های سکولار که قایل به تفکیک‌اند؛ دوم اینکه نگرش ترکیبی که با اولویت دانش بر ارزش شناسانده می‌شود؛ سوم اینکه نگرش میان‌رشته‌ای که با اولویت ارزش بر دانش شناسانده می‌شود. نوشتار حاضر در چارچوب مکتب سوم نگاشته شده است

(به منظور آشنایی با مبانی مکتب سوم، ر.ک: افتخاری و همکاران، ۱۳۸۷/
برای آشنایی با دو مکتب نخست، ر.ک: سروش، ۱۳۶۱/ باربور، ۱۳۶۲).

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر
عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این
مقاله وجود ندارد.

منابع

* قرآن کریم.

آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۴). اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن‌خلدون. تهران:
سروش.

ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۸۶). اسما و صفات حق. تهران: سازمان چاپ و انتشارات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

افتخاری، اصغر (۱۳۹۲). امنیت اجتماعی شده: رویکردی اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم
انسانی و مطالعات فرهنگی.

افتخاری، اصغر و همکاران (۱۳۸۷). ارزش و دانش: مقدمه‌ای بر دانشگاه اسلامی. تهران:
دانشگاه امام صادق(ع).

باربور، ایان (۱۳۶۲). علم و دین. بهاءالدین خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

بستان، حسین (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی اسلامی: به سوی یک پارادایم. فصلنامه روش‌شناسی
علوم انسانی، ۱۵ (۶۱)، ۷-۲۸.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۱). تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام. تهران: سمت.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۳). مجموعه مقالات دین و علوم اجتماعی. قم: پژوهشکده حوزه
و دانشگاه.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۹). علم بومی، علم جهانی: امکان یا امتناع. تهران: انجمن
جامعه‌شناسی ایران.

- حسن، ریاض (۱۳۸۹). بومی و جهانی. ابوالفضل مرشدی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- حسینی بهشتی، سیدمحمد (۱۳۷۸). شناخت از دیدگاه فطرت. تهران: بنیاد نشر و آثار آیت‌الله بهشتی.
- رجبی، محمود، و بستان، حسین (۱۳۸۹). مبانی ارزش شناختی جامعه‌شناسی اسلامی. فصلنامه علوم اجتماعی و اسلام، ۲ (۳)، ۷-۲۳.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۶۱). دانش و ارزش. تهران: انتشارات یاران.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۴). درس‌هایی در فلسفه علم‌الاجتماع. تهران: صراط.
- سلیمان بلخی، مقاتل (۱۳۸۱). الاشباه و النظائر فی القرآن الکریم. ترجمه سیدمحمد روحانی و محمد علوی مقدم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۰). دین، جامعه و عرفی شدن، تهران: مرکز.
- طباطبایی، جواد (۱۳۷۴). ابن‌خلدون و علوم اجتماعی. تهران: طرح نو.
- عبدالباقی، محمد فؤاد (۱۳۸۴). المعجم الفهارس للالفاظ القرآن الکریم. قم: انتشارات اسلامی.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۹). بحثی در امکان جامعه‌شناسی دینی. فصلنامه مطالعات فرهنگی و اجتماعی. (پیش شماره ۲).
- کچوئیان، حسین (۱۳۸۹). بحثی در امکان جامعه‌شناسی دینی. فصلنامه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، (پیش شماره ۱).
- کوهن، توماس (۱۳۸۳). ساختار انقلابهای علمی. ترجمه عباس طاهری، تهران: نشر قصه.
- لتیل، دانیل (۱۳۷۳). تبیین در علوم اجتماعی. ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: صراط.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۸). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). جهان‌بینی توحیدی. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). ولاءها و ولایت‌ها. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (بی‌تا). مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی. تهران: جهاد سازندگی.
- موسوی خمینی، روح‌الله (بی‌تا). ولایت فقیه و جهاد اکبر. تهران: الاست فقیه.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۶). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- نجفی، موسی (۱۳۸۲). مراتب ظهور فلسفه سیاست در تمدن اسلامی. تهران: اندیشه معاصر.
- نصر، سیدحسین (۱۳۷۱). معارف اسلامی در جهان معاصر. تهران: امیرکبیر.
- Glasner, Peter (1977). The Sociology of Secularisation. London: Routledge

& Kegan Paul.

Guralink, David (1982). Webster's New World Dictionary. New York: Simon & Schuster.

Hamilton, Malcolm (1995). The Sociology of Religion. London & New York: Routledge.

Mc Brewster, Frederic & et.al (2009). Sociology. Alphascript Publishing.

Miller, Frederic & etal (2009). History of Sociology: Positivism, Antipositivism. Alphascript Publishing.

Simmel, George (1965). The sociology of sociability. in: Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar Naegle & Jesse Pitts, Theories of Society. New York: The Free Press.

Tait, Andrew & Kurt Richardson (2010). Complexity and Knowledge Management. Information Age Publishing.

Turner, B. S. (1983). Religion & Social Theory. New York.

Weber, Max (1978). Economy & Society. edited by G. Roth & C. Wittich, Berkeley: California University Press.